

Inhoud

- Woord vooraf 9
- 1 Een verduiveld lastig figuur 11
- 2 Zit de duivel achter het kwaad in de natuur? 14
- 3 Is de duivel een gevallen engel? 19
- 4 Is het geloof in de duivel niet iets van de middeleeuwen? 28
- 5 We moeten de duivel ook niet te veel eer geven 35
- 6 Toch komt de duivel in de Bijbel voor 42
- 7 Wat is de functie van de duivel in de Bijbel? 49
- 8 De duivel, een noodzakelijk kwaad? 57
- Bibliografie 78
- Register van bijbelplaatsen 83

Woord vooraf

Wat moeten we aan met de duivel? Dat is een vraag die in de breedte van de kerk, maar ook vaak daarbuiten voorkomt. Moderne, meer vrijzinnige gelovigen, zullen de figuur van de duivel beschouwen als iets uit een voorbije tijd. De duivel bestaat niet. Maar of daarmee alles is gezegd?

Christenen met een meer evangelie- of pinkstergemeenteachtergrond zullen er juist op wijzen dat ook nu mensen door de duivel gebonden kunnen zijn en dat bevrijdingspastoraat nodig is. De duivel is een realiteit. Maar hoe onderscheid je door de duivel gebonden zijn van psychische ziekten? En in hoeverre is de mens dan nog verantwoordelijk voor zijn daden?

Ook buiten de kerk komen we de figuur van de duivel in vele uitingen van de cultuur tegen. In de (pop)muziek, in games, films, romans en tijdschriften wordt met de duivel 'gespeeld'. En of hij nu echt bestaat of niet, mensen kunnen van hem in de ban raken.

Hoe het ook zij, een theologische bezinning in de breedte van de christelijke gemeenten en kerken op wie of wat de duivel is of beoogt, is vandaag de dag niet onbelangrijk. Dit boek wil daartoe een aanzet geven.

Bert van Veluw, voorjaar 2012

1

Een verduiveld lastig figuur

De duivel is een lastig figuur. Hij¹ komt in de Bijbel voor, maar in de theologie kunnen we hem eigenlijk niet plaatsen. Het is daarom niet onbegrijpelijk dat veel moderne theologen – en niet eens allemaal vrijzinnige – niet veel met deze figuur kunnen.² Nu is het ook moeilijk om in een monotheïstische godsdienst als het christelijk geloof, de duivel als een kwade macht naast God te plaatsen. Als God beleden wordt als de enige God, en als Hij bovendien de Almachtige is en de Schepper van alles, hoe zou er dan een duivelfiguur kunnen zijn die zo veel macht heeft dat hij tegen deze God in kan gaan? De figuur van de duivel wordt vanuit deze gedachtegang dan ook vaak gezien als een (mythologische) figuur uit een verouderd wereldbeeld.

Aan de andere kant wordt Satan in bepaalde delen van de kerk – ook in Nederland – als een dagelijkse realiteit aangenomen. Daar is de duivel een reële kwade macht naast God. Hij is dan wel niet zo machtig als God, maar toch wel machtiger dan mensen. Hij is in staat mensen occult te belasten. De mens is

1 | Of is de duivel een 'zij' of nog eerder een 'het'?

2 | Zie bv. Herbert Haag, *Abschied vom Teufel: Vom christlichen Umgang mit dem Bösen*, Zürich 1969⁸. Ned. vert. door de Sint Trudoabdij Male, *Afscheid van de duivel*, Brugge/Utrecht 1971. Vanwege het gevaar van een te sterk dualisme gelooft ook H. Veldhuis niet 'dat de Satan bestaat als een zelfstandig persoon, buiten onze beleving en waarneming.' Zie Henri Veldhuis, *Kijk op geloof: Christelijk geloof uitgelegd*, Zoetermeer 2005, 68-71.

in zulke situaties niet zozeer zondaar, maar vooral slachtoffer. In dat geval kan de duivel zelfs gaan functioneren als een (onbedoeld) excuus, een verontschuldiging: ‘Niet ik deed het, maar de duivel in mij.’ In die delen van de kerk waarin dit zo beleefd wordt, zien we in onze tijd ook het bevrijdingspastoraat opkomen. Dit pastoraat heeft als doel mensen die aan Satan gebonden zijn te bevrijden.

Bovengenoemde tegenovergestelde posities vragen om een fundamentele bezinning op wie of wat de duivel is. De eerste positie zal vooral exegetisch en bijbels-theologisch moeten uitleggen hoe al de passages over de duivel en Satan in de Bijbel in dat geval verstaan moeten worden. Bovendien zal zij argumenten moeten aandragen waarom we, met de hele geestenwereld, ook God maar niet moeten ontmythologiseren. De tweede positie zal zich er vooral systematisch van moeten vergewissen hoe zo’n zelfstandige kwade macht naast God in een monotheïstische godsdienst een plaats kan hebben. Tevens hebben aanhangers van deze visie de plicht om criteria te geven waarmee we kunnen uitmaken of iemand demonisch gebonden is dan wel of er sprake is van een depressie of een (andere) psychische ziekte die behandeling van een arts behoeft. Bovendien zal men deze criteria onafhankelijk moeten laten toetsen, zodat voorkomen kan worden dat iemand vanwege een verkeerde diagnose en/of door toepassing van bevrijdingspastoraat grote (psychische en/of geestelijke) schade oploopt.

Vanwege al deze zaken is het goed na te denken over een diabolologie of demonologie voor deze tijd. Dit boek wil daar een aanzet toe geven.³ In 1998 verscheen *Het imago van Satan* van T.H. van der Hoeven.⁴ Van der Hoeven zoekt in zijn boek – naar eigen zeggen – niet naar ‘een dogmatische demonologie’, maar presenteert zijn cultureel-theologisch onderzoek hooguit als een ‘kritische voorstudie voor een moderne diabolologie’.⁵ Hij eindigt zijn boek met te zeggen ‘dat er momenteel alle redenen is verder na te denken over de mogelijkheid van diabolologie’.⁶

Dat verder nadenken over een diabolologie voor het christelijk geloof willen wij nu gaan doen.

De opzet van dit boek is als volgt. Eerst behandelen we de vraag in hoeverre de duivel te maken heeft met het kwaad in de natuur (hoofdstuk 2). Vervolgens onderzoeken we of de duivel gezien moet worden als een gevallen engel (hoofdstuk 3). In hoofdstuk 4 gaan we na of het ‘geloof in de duivel’ niet iets van een verouderd wereldbeeld is, terwijl we aansluitend in het daaropvolgende hoofdstuk het gevaar van een dualisme onderzoeken. Hoofdstuk 6 en 7 gaan nader in op de bijbels-theologische gegevens betreffende de figuur van de duivel.⁷ In hoofdstuk 8 trekken we conclusies en komen we tot een systematisch-theologische standpuntbepaling die kan dienen als een aanzet tot een bijdetijdse diabolologie voor het monotheïstisch christendom.

3 | In mijn *Waar komt het kwaad vandaan? Over God, schepping, evolutie en de oorsprong van het kwaad*, Heerenveen 2010, heb ik daar ook al enige gedachten aan gewijd. Zie pag. 184-220.

4 | T.H. van der Hoeven, *Het Imago van Satan: Een cultureel-theologisch onderzoek naar een duivels tegenbeeld*, Kampen 1998.

5 | *Ibid.*, 17.

6 | *Ibid.*, 344.

7 | Dat doen we ook in hoofdstuk 3.

2

Zit de duivel achter het kwaad in de natuur?

De figuur van de duivel speelt van oudsher een rol bij de vraag naar het waarom van het kwaad. Als we spreken over kwaad kunnen we op z'n minst twee soorten kwaad onderscheiden. We kunnen *moreel* kwaad⁸ – het kwaad waar mensen verantwoordelijk voor zijn – onderscheiden van *natuurlijk* kwaad.⁹ Dat laatste is het kwaad dat ontstaat door natuurrampen, ongelukken en ziektes. De onderneming die probeert oplossingen aan te dragen voor het probleem dat er kwaad bestaat ten overstaan van een almachtige en volmaakt goede God wordt ook wel een *theodicee* genoemd.¹⁰

Dat er moreel kwaad in de wereld voorkomt, wordt in de traditie vaak verklaard vanuit het feit dat de mens met een vrije wil is geschapen. God wilde zijn liefde met mensen delen en daarom heeft Hij ze met een vrije wil geschapen. Als Hij dat niet gedaan zou hebben, zouden het robots zijn. Maar met robots kun je geen relatie van liefde hebben. De gedachtegang waarin verdedigd wordt dat het morele kwaad zijn oorsprong heeft in de vrije wil van de mens wordt meestal de 'free-will-defence' genoemd. Voor het verklaren van het natuurlijke kwaad zijn in de loop van de geschiedenis vele oplossingen aangedragen. Dat de duivel de oorzaak zou zijn is er een van.¹¹ Daar willen we nu nader op ingaan.

Lange tijd was binnen het christendom het geloof in demonen die ziektes, aardbevingen en perioden van droogte of hevige regenval veroorzaakten wijdverspreid. Ten tijde van Augustinus bijvoorbeeld was het, volgens W.S. Anglin, volstrekt redelijk te veronderstellen dat als iemand kanker kreeg, de duivel een aanval deed op zijn gezondheid, als een persoon het leven liet ten gevolge van een aardbeving, de demonen de funderingen van de rotsen lieten schudden, en als iemand blind werd geboren, dat ook een gevolg was van een activiteit van Satan. Demonen konden zelfs het weer beheersen en het was hun schuld dat er hongersnoden uitbraken.¹² Als het kwaad in de natuur op deze wijze geïnterpreteerd wordt, impliceert dat wel dat dit kwaad dan niet meer als passief kwaad – in de zin dat niemand daar verantwoordelijk voor is – betiteld kan worden, maar dat we ook dit kwaad actief ofwel moreel kwaad moeten noemen. Er is dan namelijk toch ‘iemand’ verantwoordelijk voor dat kwaad, namelijk de persoon van de duivel. Volgens R. Safranski bereikt deze personificatie van het kwaad tot een zelfstandige

8 | Ook wel actief kwaad genoemd.

9 | Ook wel passief kwaad genoemd.

10 | Het woord ‘theodicee’ is in omloop gebracht door G.W. Leibniz en komt voor het eerst voor in een brief van hem uit het jaar 1697 gericht aan koningin Sophie Charlotte van Pruisen. Hij duidt er die wijsgerige onderneming mee aan, die aantoonde dat aan de almacht en volstrekte goedheid van God geen afbreuk gedaan wordt door het bestaan van het kwaad in de wereld. Deze onderneming heeft hij ook volbracht, hetgeen in het jaar 1710 resulteerde in een publicatie te Amsterdam van zijn *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l’homme et l’origine du mal*. Het woord ‘theodicee’ is samengesteld uit de twee Griekse woorden ‘theos’ en ‘dikè’, welke respectievelijk ‘God’ en ‘recht’ betekenen. God moet dus gerechtvaardigd worden. Het woord schijnt een zinspeling te bevatten op een passage van Paulus in zijn brief aan de Romeinen (Rom. 3:5-6).

11 | Zie voor een opsomming van 73 (al geselecteerde) publicaties alleen tussen 1960 en 1990 over de rol van de duivel in een theodicee: Barry L. Whitney, *Theodicy: An Annotated Bibliography on the Problem of Evil 1960-1990*, New York 1993, appendix D, VI, ‘Satan and Theodicy’, 498-504. Zie ook: Van der Hoeven, *Het Imago van Satan*, 18.

12 | W.S. Anglin, *Free Will and the Christian Faith*, Oxford 1990, 147.

macht naast God en de mens in de dertiende eeuw haar hoogtepunt. De duivel is dan niet alleen degene die de mens verleidt tot allerlei verschrikkelijke zonden, maar is ook degene die actief is in de natuur. ‘De duivel verschijnt in de opgezweepte natuur, in stormen, aardbevingen, in lawines die zich met donderend geraas omlaagstorten, in omvallende bomen, in de springvloed.’¹³

De vraag is of we dit ook in onze tijd nog als een verklaring van de oorzaak van natuurrampen kunnen beschouwen. De al genoemde Anglin en Alvin Plantinga zijn voorbeelden van hedendaagse denkers die dat – tot op zekere hoogte – inderdaad doen, terwijl H. Bavinck iemand was die dit in 1929 al heidens en zelfs ook rooms bijgeloof noemde.¹⁴ Anglin erkent wel dat veel dingen die gebeuren gewoon ongelukken zijn. Dakpannen vallen af en toe van daken en kunnen ongelukkigerwijze iemand dodelijk verwonden. Dieren vallen soms van rotten en waarom zou dat een mens niet ook kunnen overkomen. We leven nu eenmaal in een wereld met natuurwetten waaraan risico’s zijn verbonden. Aan de andere kant moeten we ons volgens Anglin ook realiseren dat we in een gevallen wereld leven. Daardoor kunnen wij ons volgens hem amper voorstellen hoe het is om in een wereld zonder zonde te leven, zoals iemand die in de lucht leeft zich ook moeilijk kan voorstellen hoe het is om onder water te leven.¹⁵ Ook al is het moeilijk voor te stellen, toch zou de oorspronkelijk door God geschapen wereld, voorafgaande aan de rebellie van Satan, wellicht ‘veiligheidsmechanismen’¹⁶ bevat kunnen hebben die pijn of hongersnood konden voorkomen, mechanismen die nu ontbreken. Het is goed mogelijk dat gevallen engelen juist deze ‘veiligheidsmechanismen’ hebben vernietigd. Anglin ziet ook wel dat deze verklaring niet veel mensen zal kunnen overtuigen, maar misschien wel ‘bepaalde mensen die, uit onvrede met een te materialistische of mechanistische wereldbeschouwing, een meer persoonsgericht verstaan daarvan prefereren’.¹⁷

Iemand bij wie dit argument in zijn doordenking van het probleem van het kwaad een puzzeloplossende rol speelt, is de hierboven al genoemde filosoof Alvin Plantinga.¹⁸ Hij haakt daarvoor aan bij Augustinus, die het natuurlijke kwaad dat voorkomt, toeschrijft aan Satan of aan Satan en zijn krijgsbenden. Satan is een niet-menselijke, machtige geest die in opstand kwam tegen God en sindsdien zo veel verwoesting aanricht als hij maar kan. Het resultaat daarvan is het natuurlijke kwaad. Kortom: het natuurlijke kwaad is het gevolg van de vrije acties van niet-menselijke geesten, namelijk gevallen engelen. Nu functioneert dit argument volgens Plantinga bij Augustinus als een theodiceeargument. Dat wil zeggen dat Augustinus feitelijk gelooft dat het natuurlijke kwaad toegeschreven moet worden aan de activiteit van deze niet-menselijke vrije wezens. De ‘free-will-defender’ hoeft echter niet te beweren dat dit waar is, maar alleen dat het mogelijk is én consistent met de bewering dat God almachtig is.¹⁹ Volgens Plantinga is dit inderdaad het geval. Het is mogelijk dat het natuurlijke kwaad gevolg is van de vrije acties van niet-menselijke personen.²⁰ Het argument van Plantinga lijkt inderdaad geldig. Als de ‘free-will-defence’ geldt

- 13 | Rüdiger Safranski, *Das Böse oder Das Drama der Freiheit*, München/Wenen 1997. Ned vert. door Mark Wildschut, *Het kwaad of Het drama van de vrijheid*, Amsterdam/Antwerpen 2001³, 24.
- 14 | H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* Deel III, Kampen 1929⁴, 169v.
- 15 | Anglin, *Free Will and the Christian Faith*, 148.
- 16 | ‘safeguards’, *ibid.*, 149.
- 17 | Idem. (De vertalingen in de hoofdtekst zijn van mij [AHvV].)
- 18 | Alvin C. Plantinga, *God, Freedom and Evil*, Grand Rapids 1989², 58v.
- 19 | Daarmee is dan aangetoond dat het bestaan van God samen met het bestaan van het natuurlijke kwaad logisch niet onmogelijk is, hetgeen de bestrijders van de ‘free-will-defence’ wel steeds – ook al is dat dan ten onrechte – beweren.
- 20 | ‘possibly natural evil is due to the free activity of nonhuman persons; and possibly it wasn’t within God’s power to create a set of such persons whose free actions produced a greater balance of good over evil.’ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 58 (cursief AHvV). Plantinga lost het probleem dus op met modale begrippen.

voor geschapen mensen met een vrije wil, dan moet dit argument ook gelden voor andere door God geschapen wezens met een vrije wil.

Dat wil echter niet zeggen dat we nu klaar zijn met de kwestie of het kwaad in de natuur van gevallen engelen komt. Nog belangrijker dan de vraag of het logisch-mogelijk is, is namelijk de vraag of het waar is en of een leer van gevallen engelen wel bijbels- en systematisch-theologisch houdbaar is. Laten we dat nu nagaan.